

Циганок І. Б.,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури
Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Чеботар К. С.,

магістрант кафедри української мови та літератури
Ізмаїльського державного гуманітарного університету

КОНЦЕПТИ ХЛІБ І ВОДА В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ НАДДУНАВ'Я

Анотація. Статтю присвячено вивченню особливостей словесного вираження двох ключових культурологічних концептів – *хліб і вода*, які позначають життєво важливі реалії для людини. Джерельною базою дослідження слугували лінійні діалектні тексти, що є зразками українських говірок Наддунав'я. Виявлено широкий спектр найменувань хлібних виробів, на відміну від назв води. Її, як і хліб, традиційно використовують у всіх сімейних обрядах. Вербалізацію означених концептуальних понять спостережено на лексичному мовному рівні.

Ключові слова: говірка, культурологічний концепт, емпіричний концепт, лінійний діалектний текст.

Постановка проблеми. Одним із актуальних завдань сучасної лінгвістики є й вивчення концептуальних понять, адже зі зміною лінгвістичної парадигми знань на початку XXI століття змінилися й пріоритети мовознавчих досліджень: рівневі системні описи мовних фактів замінено когнітивними. Відтак особливої популярності набули дослідження концептів і концептосфер окремих дискурсів: художніх текстів, ідіостилів, естетичних напрямів тощо.

У науковій літературі концепти прийнято диференціювати на емпіричні, тобто примітивні, і культурологічні. Деякі мовознавці перші розглядають як кореляти других. В. Івашенко із цього приводу зазначає, що, описуючи той чи інший концепт лише як наївно-побутове осмислення, дослідник залишає поза увагою власне художнє та наукове бачення такої одиниці в певному соціумі [1].

Під концептами етнокультури розуміють калейдоскопічні ментально-мовні утворення, які містять у собі різноманітні ментальні структури і пронизують усі сфери людської діяльності, саме тому їх варто науково обґрунтувати як наївно-побутові й разом із тим релігійні, міфологічні одиниці [1; 2]. Наївно-побутові концепти – це такі утворення, котрі виявляють себе насамперед у повсякденних розмовних практиках, у літературному й діалектному мовленні. Однак, на нашу думку, як тільки емпіричний концепт мовці починають уживати в культурному, історичному, релігійному контекстах, він стає культурологічним. Саме такими можна вважати концептуальні поняття *хліб і вода*.

Мета статті – подати опис концептуальних понять *хліб і вода*, слововжиток яких зафіксовано в українських говірках Наддунав'я. У ході фронтального аналізу цих найменувань було виявлено їх ритуальну функцію в усіх сімейних обрядах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Лексика на позначення традиційних сімейних обрядів становить одну з найдавніших тематичних груп діалектної мови. У динаміці вона

детально відображає всі зміни як самих реалій, так і способи їх номінації. Обрядові номени засвідчують тенденції чіткого просторового розташування, яскраво репрезентують спільне та відмінне в родинних обрядах етносів, а на мовному рівні – усі семантичні процеси, які відбуваються в лексичному складі тієї чи іншої говірки. Дослідження в такому аспекті важливе для поліетнічного та полімовного Наддунав'я, «лінгвальна феноменальність» якого, за словами П. Гриценка, полягає в такому: «а) у його латеральності – говірки кожної з мов (української, російської, румунської, гагаузької) становлять або межову зону поширення, або діалектну анклав (болгарські) в іншодіалектному оточенні; б) у мовній діалектній строкатості – наявності умов для багатосторонніх афронтальних контактів; в) у змінах наддіалектних форм комунікації: літературними мовами, які в різний час мали неоднакову сферу поширення, у регіоні (в усьому чи його частинах) були російська, румунська, українська, болгарська» [3, с. 3].

Як свідчить наша вибірка, на весіллі з хлібом в українських селах молодих зустрічають батьки. Наприклад, у Семенівці Білгород-Дністровського району: *ж'є'н'іх при'ходит' з'хл'і'бом за'н'є'в'єсто'ю / тор'зу'єц' :a//*, у с. Пшеничне Саратського району Одеської області хлібом проводжають молоду з її посагом до молодого додому: *бат'ко де'р'жєв'у'ру'ках | круг'ли'ї / ве'лики'ї | хл'і'б на ру'шні'ку / 'мату' / і'кону' //*.

У досліджуваних українських говірках Наддунав'я зафіксовано такі лексеми: укр. *хл'і'б до |сто'лу; к'ор'о'ва'ї, |ши'шки', |ле'жен'ї, |дивен'ї*.

Концептуальна назва *хліб* позначає «харчовий продукт, що випікається з борошна. У цьому значенні слово відоме у слов'янських мовах з найдавнішого періоду. Уважається запозиченим із германських мов: гот. *hleits*, дв-нім. *hlieb*, сучасна форма *хліб* розвинулася з др-рус. *хлѣбъ*. Давньогр. і ст.-сл. *хлѣбъ* розвинулося з псл. **xleibъ*. Припускається також, що слов. **xhliebъ* і герм. *hlieb* запозичені з мов балтів. Пор.: лит. *klepos* «хліб», лтш. *klaips* – «буханка, каравай» [4, с. 464].

Загальноприйнятої етимології іменника *коровай* немає. За Етимологічним словником української мови, «коровай; млинець із пшонаного борошна»; р. каравай «велика кругла хлібина; [коровай]», ... бр. каравай «тс», п. *коговай* «весільний обрядовий хліб»... болг. [каравай] «калач; обрядовий хліб», кравай [карвай] «тс.», м. кравай «коровай; круг, кружало (сиру, воску тощо)», схв. кравай «калачі і напої, що приносять як подарунок на весілля» ..., подарунок (частіше корж або калачі) для породіллі; маленький круглий святковий хліб; калач», слн. *кгавай* (*kravaj*, *kravaj*) «хліб, велика хлібина, коровай», р. – цсл. *коровай* «хліб», цсл. *кравай* «тс.»; псл. **когвай* «коровай»... Це

слово похідне від псл. *korva «корова», зумовлене, очевидно, поширеною у слов'ян подібністю обрядових булочних виробів за формою до корови взагалі чи її голови з рогами або вимені ... [5, с. 35]. Найбільш поширена його форма – висока кругла паляниця, оздоблена квітами, шишками, пташками з тіста.

В українській наддунайській говірці с. Трудове Кілійського району, крім найменування *коровай*, інформантами було названо лексему *лежень*: у^д і^вчини пел^чут' *круглий коро\вай* / а у^хлоц[']а пел^чут' *продовгу\ватий* / *лежен'* / *красиво укра\шајуц'* : а / ка[']нежі *страв\ац'* : а / і *сні\вајут'* //.

Відомо: коровай і лежень на весіллі мають символічне значення і відображають своїми формами образ жіночого та чоловічого начал. У науковій літературі зазначено, що лежень – весільний обрядовий хліб, різновид калача. Проте лежень робили завжди овальним і великим – як із плетінки, так і з цілої довгастої хлібини. Зверху, подібно до короваю, прикрашали оздобами з тіста. Лежень возили молоді до нової родини: молодий – для тещі, молода – для свекрухи. Ділили його на другий день весілля, а доти він лежав на столі перед молодими, чекаючи своєї долі (звідти, мабуть, і його назва). Лежень найбільш характерний для Лівобережної України, частково для Півдня. У деяких районах Полісся лежем називали різдвяний хліб, який лежав на столі протягом усіх святків аж до Водохреща [6].

У словнику весільної лексики слобожанських говірок І. Магрицької зафіксовано лексему *коровай* зі значеннями: 1) «коровай молодого»; 2) «коровай молоді»; 3) «хліб для обдаровування друзів»; 4) «хліб періоду сватання»; 5) «хліб для обміну між сім'ями наречених»; 6) «хліб, який вручають священникові за те, що повинчав молодих» [7, с. 40]. За словами Л. Артюх, на півдні Поділля, Буковині, у Карпатах калачі виконували функцію короваю, їх там випікали багато – для обдарування на застіллі, для почесних батьків, для обміну між родами, для даровизни тощо. У тих районах, де випікали коровай, калачі мали допоміжні, менш престижні функції: ними обмінювалися роди, маленькими калачами запрошували на весілля; великі дарували на презві. Аналогічні функції на Півдні виконував *дивень*, на Поліссі – *верч*, на Полтавщині та Слобожанщині – *лежень* [6].

У говірці с. Пшеничне Саратського району Одеської області зафіксовано лексему *дивень*: *коро\вај* / *дивен'* / *так назив\вајец'* а // . Пояснити назву інформант не змогла. Однак у Словарі української мови Б. Грінченка надано таке тлумачення: «Хлѣб у видѣ толстаго кольца; его пекуть на свадьбу для невѣсты, которая должна сквозь него посмотреть на гостей» [8, с. 381–382].

В українських говірках окрему підгрупу становлять назви весільних хлібців невеликих розмірів, фігурок із тіста, що мають різні назви, як-от: *шишка*, *верч*, *калачик* [9], *гуска*, *голубка*, *качка* [7]. У досліджуваних українських говірках Наддунав'я також зафіксовано номен *шишки* зі значеннями: 1) «весільне печиво у вигляді булочок із прикрасами у формі зубчиків, призначене для запрошення та обдарування гостей, ритуальних викупів»; 2) «прикраси з тіста на короваї у вигляді шишки»; 3) «центральна прикраса з тіста на короваї у вигляді шишки». Інформант із с. Броски Ізмаїльського району Одеської області так розповідає про шишки: *ра\н'іше* *пек\ли* *о\бично* *на\сват'* *бу\шишки* / *булочка* *та\ка* / *т\іл'ки* *по\р'* *ізана* *у\вигл'аді* *шишки* / *кол'учки* / *я\кби* *з\верху* // *о\це* *шишки* *но\сили* / *при\гла\шали* *на\сват'* *бу\шишко\у* / *і\с'ічас* *је* *та\к'і* *і\с'ем\і* *в'еру\уш'і* / *ја\к'і* *та\к* *при\гла\шајут'* // *о\бично* *це* *ко\ли* *в\церкв'і* *в'ін\чали\с'а* / *то\д'і* *при\гла\шали* / *но\сили* *шишки* / *а* *н'і\в'еста*

з\дру\шками *но\сит'* *сво\јім* *шишки* / *при\гла\шајут'* *с'і\час* *от\критку* *но\сат'* / *а\ран'іше* *шишки* *об'е\з\ат'ел'но* //.

На різних етапах весільної драми хліб і хлібні вироби виконують різноманітні важливі функції: дарувальну (з ними йдуть запрошувати батьків на весілля в с. Дивізія, Броска, Пшеничне, сватають дівчину у Бросці); сигнальну (прийняття або неприйняття хліба є, відповідно, знаком згоди або відмови); функцію благословення (зустріч молодят батьками з хлібом-сіллю та іконою), перевірка нареченої на чесність/нечесність у с. Броска.

На поминки українці також пекли «круглі калачі з отвором посередині». У наддністрянських говірках такий обрядовий хліб названо: *короваль*, *карвай* [10]. Зазначені номінативні одиниці, за визначенням В. Конобродської, з погляду обрядового функціонування є неоднорідними, що уможливило зарахування їх до групи назв предметів, побутування яких виходить за межі поховальної обрядовості, але поза обрядом мають інше семантичне навантаження [11].

Ритуальну функцію в обряді народження дитини в досліджуваних українських говірках Наддунав'я виконує реалія, найменована *хл'іб* – символ достатку й багатства. Наприклад, у говірці с. Дивізія Татарбунарського району на Одещині на перші відвідини породіллі /*при\носи\ли* *ј* *хл'іб* / *і\л'і* *говор\или* *поже\лан'іја* *ди\тин'і* / *я\к* *ва\рени\к* *о\вни\ј* / *ш\чоб* *та\ка* *бу\ла* *і* *поро\д'іл'* : *а* / *ш\об* *ди\тина* *бу\ла* *ба\гата* *я\к* *зе\м'ла* / *зд'о\р\ова* *я\к* *во\да* / *ш\чоб* *у\ко\мор'і* *та* *у\о\бор'і* / *ус'ого* *бу\ло* *удо\вол'і* //.

Відомо, що концептуальні найменування *хліб* і *вода* позначають необхідні для життєдіяльності людини поняття.

Концепт *вода* також належить до культурологічних і визначається в лексикографічній літературі як «прозора, безбарвна рідина, що становить собою найпростішу хімічну сполуку водню з киснем; опоетизована в народній творчості, оскільки з нею тісно пов'язане життя людини від народження до смерті, взагалі все земне природне життя; вважалося, що вода була від початку світу; ... її здавна шанують як святу – у воду не можна плювати; воді поклонялися; річкам, ставкам, озерам тощо приносили жертви...» [12, с. 106].

Як свідчить наша вибірка, воду, як і хліб, традиційно використовують у всіх сімейних обрядах. Діалектоносії зазначають, що в ході весільного обряду обов'язково переливають дорогу молодим, також особливе дійство з водою спостережено при зустрічі наречених батьками молодого. Носії говірки с. Шевченкове Кілійського району розповідають, що *це\ј* *о\брад* // *ко\ли* *'ба\т'ки* *у\стали* / *т\реба* *ј\іх* *у\мит'* // *да\т'* *ј\ім* *во\ди* / *з\лит'* / *ш\об* *'во\ни* *у\мили\с'а* // *і* *'да\т'* *ру\шник* / *ш\об* *'во\ни* *у\тер\ли\с'а* //.

У ході обряду хрещення дитину купають, у воду кладуть різні трави, щоб маля було здоровим і красивим.

Важливу роль відіграє вода й у поховальному обряді. Діалектоносії розповідають таке: *ко\ли* *'при\ходи\т'* *\час* / *л'у\дина* *по\ми\раје* // *са\ме* *'перше* *л'у\дину* *т\реба* *о\бмити* / *дл'а* *'ц'ого* *за\прошу\јут'* / *ну\хто* *на\ј\бли\чи\ј* // *су\с'ід'іу* *на\ј\ча\ст'іше* *за\прошу\јут'* // *я\кшо* *'це* *по\мерла* *ж'інка* / *то* *'за\прошу\јут'* *ж'і\нок* / *я\кшо* *'це* *чоло\в'ік* / *за\прошу\јут'* *чоло\в'ік'іу* // *о\ми\вајут'* *т'іло* *по\к'і\ни\ка* / *я\кшо* *'це* *ж'інка* / *то* *'ј\і* *ро\шч'іс'у\јут'* / *ш\об* *'во\на* *бу\ла* *ро\шч'ісана* //.

А мертву воду, так її називають після обмивання покійника, *ви\нос'ат'* *ви\ли\вајут'* *п'ісл'а* *'о\ми\ван'* : *а* *по\к'і\ни\ка* *у* *'злу\хе* *л'і\с\це* / *у* *'злу\хи\ј* *ку\ток* / *де* *'ма\јже* *н'і\хто* *з* *'лу\де\ј* *не* *'х\оде* *і* *'де* *'мало* *х\то* *х\оди\т'* / *от* // *ди\ла\ц'* : *а* *ш\об* *'н'і* *х\то* *н'і\куди* *і* *ц'у* *л\воду* *не* *'брау* *і* *'н'і\куди* *ј\і\јі* *не* *'ви\кори\ст\ову\вау* //.

Висновки. Як помітно із зазначеного вище, вербалізація концептів *хліб і вода* в українських говірках Наддунав'я засвідчує таку тенденцію: поняття хліб, коровай, вода для українців мають символічне значення під час усіх традиційних сімейних обрядів. Ці номени є загальновоживаними. Однак мікрогрупа концептуального поняття *хліб* в українських говірках регіону представлена багатше, порівняно з номеном *вода*, саме завдяки регіоналізмам, які функціонують не лише на Півдні, а й на Поліссі, Полтавщині, Слобожанщині.

Подальші дослідження вбачаємо у вивченні ключових культурологічних концептів говірок полімовного Наддунав'я.

Література:

1. Івашенко В. Концептуальна репрезентація фрагментів знання у науково-мистецькій картині світу / В. Івашенко. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 326 с.
2. Карасик В.И. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методические проблемы когнитивной лингвистики / В.И. Карасик, Г.Г. Слышкин. – Воронеж : ВТУ, 2001. – С. 75–80.
3. Гриценко П.Ю. Межиріччя Дністра і Дунаю у світлі лінгвістичної географії (стан і пріоритети) / П.Ю. Гриценко // Науковий вісник ІДГУ. – 2006. – Вип. 21. – С. 3–13.
4. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка / Г.П. Цыганенко. – К. : Рад. шк., 1989. – 511 с.
5. Етимологічний словник української мови : в 7 т. – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 3. – 1989. – 549 с.
6. Артюх Л. Українська обрядова їжа / Л. Артюх [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.musart.org.ua.
7. Магрицька І.В. Словник весільної лексики українських східно-слобожанських українських говірок (Луганська область) / І.В. Магрицька. – Луганськ : Знання, 2003. – 172 с.
8. Грінченко Б. Словарь української мови : в 4 т. / Б. Грінченко. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – 1996. – 588 с.
9. Бігусяк М. Із спостережень над весільною лексикою гуцульського говору / М. Бігусяк // Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000. – С. 125–148.

10. Шелемех В.К. Назви страв та кухонного начиння в надсянському та наддністрянському говорах / В.К. Шелемех // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – 2008. – Вип. 12. – С. 216–219.
11. Конобродська В.Л. Вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говірках : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В.Л. Конобродська. – Львів, 1999. – 21 с.
12. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В.В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

Цыганок И. Б., Чеботарь Е. С. Концепты *хлеб и вода* в украинских говорах Придунавья

Аннотация. Статья посвящена изучению особенностей словесного выражения двух ключевых культурологических концептов – *хлеб и вода*, которые обозначают жизненно важные реалии для человека. Источником для исследования послужили линейные диалектные тексты – образцы украинских говоров Придунавья. Установлен широкий спектр наименований хлебных изделий, в отличие от названий воды. Ее, как и хлеб, традиционно используют во всех семейных обрядах. Вербализация данных концептуальных понятий наблюдается на лексическом языковом уровне.

Ключевые слова: говор, культурологический концепт, эмпирический концепт, линейный диалектный текст.

Tsyganok I., Chebotar K. The concepts *bread and water* in Ukrainian dialects of Danube

Summary. This article focuses on research of main features of the verbal expression of two key concepts – bread and water which denote vital things for people. As the sources for this research served lineal dialectal texts – samples of Ukrainian Dialects of Danube. It has been stated a broad-spectrum of names of bread products as opposed to names of water. Water and bread are traditionally used in the family ceremonies. Verbalization of these concepts is represented on lexical linguistic level.

Key words: dialect, culturological concept, empirical concept, lineal dialectal text.